

Mədəni ünsiyyət prosesində mədəni nitq bacarıqlarından istifadə

Təhminə Vəliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: valiyevatahmina@gmail.com

Rəyçilər: filol.ü.f.d., dos. R.Ə. Hümətova,
filol.ü.f.d., dos.V.İ. İsrailov

Açar sözlər: ünsiyyət, mədəniyyət, bacarıq, nitq, etiket, qayda, sual

Ключевые слова: общение, культура, умение, речь, этикет, правила, вопрос

Key words: intercourse, culture, ability, speech, etiquette, rule, question

Ünsiyyət mədəniyyəti ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsi və insanların birgə fəaliyyətinə əsaslanan tələbat olaraq, fikir, hiss və duyğularının ifadəsini təmin edir. Qarşılıqlı anlamaya əsaslanan dialoji nitqin səmərəli şəkildə təşkili üçün ünsiyyət etik normalar və əxlaqi dəyərlər zəminində qurmaq və mədəni nitq bacarıqlarına malik olmaq zəruridir. Mədəni ünsiyyətin yaradılması üçün hansı bacarıqlara yiyələnmək lazımdır? - sualına cavab olaraq, bir sıra mədəni nitq bacarıqlarını göstərə bilərik: Sual vermək bacarığı, nitqi sonadək dinləmə bacarığı, öyrənmək məqsədilə verilən sualı cavablandırmaq, danışanın nitqinə münasibət bildirmə, adresatın öz mövqeyini nümayiş etdirməsi, söhbətə qoşulma kimi bacarıqlara yiyələnmək və onları vərdiş halına gətirmək nitqdə gözlənilməsi gərəkli etiket qaydalarını özündə ehtiva edir. Bunlardan əlavə, situasiyalardan asılı olaraq, etiket qaydalarını gözləmək lazımdır. Qarşılaşma, görüşmə, vidalaşma, tanışlıq, hal-əhval tutma, müraciət, sual-cavab, müəyyən mövzu ətrafında qızgın müzakirə, fikir ayrılığına səbəb olan mübahisə doğuran situasiyalarda etiket qaydalarını gözləmək, etik normalara istər danışığımız, istərsə də davranışımızda riayət etmək müsahibimiz, qarşı tərəfin şəxsiyyətinə və fikirlərinə hörmət bəslədiyimizi bildirmək xoş ünsiyyətin formalaşması üçün olduqca gərəkli və əhəmiyyətlidir.

Sual vermək bacarığı insandan yüksək nitq mədəniyyəti və etik-mədəni səviyyənin olmasını labüd hesab edir. Sualın verilməsi situasiyası insandan məqsədli və düşünülmüş sualların qoyulmasını tələb edir. Sual həm məzmunu əhatə etməlidir, həm də mövzuya müvafiq olmalıdır. Sual verərkən situasiya, mimika və jestikadan düzgün istifadə, sual intonasiyasının düzgün qoyulması nəzərə alınmalıdır. Situasiyaya müvafiq qoyulmayan sual söhbətin, məruzənin istiqamətini dəyişə və qoyulması nəzərdə tutulmuş məsələlərin kənarında qalması ilə nəticələnə bilər. Həmçinin, yersiz suallar dinləyənlərin də diqqətin mövzudan kənar məsələlərə yönəldə bilər. İntonasiya isə sual verənin məqsədini ifadə edir, intonasiyanın quruluşu isə cavab almaq istədiyi məsələ, yaxud ona verilən məlumatın az anlaşılıqlı olması ilə bağlı dəyişə bilər. Sual danışılan mövzunun məzmununun daha da açılmasını və qoyulan problemlərin, məsələlərin daha dərinə dərk edilməsini şərtləndirir. Nəzərdən qaçan məsələlər sualların köməyi ilə danışanın, natiqin diqqətinə çatdırılır. Söhbət, dialoq, məruzə zamanı məzmunlu, dəqiq, mövzuya müvafiq sualların verilməsi söhbətin gedişatına müsbət təsir edir, söhbətin, dialoqun daha canlı və maraqlı olmasını təmin edir. Yerli-yerində qoyulmuş, maraq və mübahisəyə səbəb olacaq sual həmin məsələ ətrafında qızgın və gərgin müzakirələrə yol açır. Sual vermək bacarığı insandan həm də praktik dil təcrübəsi tələb edir. Azərbaycan dilində düzgün, dəqiq, səlis, etik səviyyədə danışmağı bacarmayan insan nəinki mövzuya uyğun sual verə bilər, heç mövzunun mahiyyətini belə anlaya bilməz. Bu baxımdan,

Azərbaycan dilindən istifadə edən şəxs həmin dilin sistematik quruluşundan yetəri qədər məlumatlı olmalı, bu dilin ədəbi dil normalarına yiyələnməli və mədəni nitq ünsürlərini öz nitqində daşmalıdır.

Nitqi sonadək dinləmə bacarığı hər bir insandan yüksək mədəniyyət və ali mənəviyyət tələb edir. Nitqi dinləmək bacarığı təəssüflər olsun ki, müasir cəmiyyətimizin insanları arasında olduqca az yayılmış keyfiyyətlərdəndir. İnsanlar nəinki bir-birini dinləmək istəmir, hətta danışanın nitqinə müdaxilə etməyə səy göstərir və danışanın nitqini bitirənədək dinləməyə səbri çatmır. Məhz bu cür vəziyyət həmsöhbətlər arasında anlaşılmaqlığa, bir-birinin fikir və mövqelərini müəyyən edə bilməmək kimi mənfi nəticələrlə sonlanır. İnsanların bir-birinin şəxsi fikirlərinə hörmət etməmək həm də həmsöhbətinə qarşı edilən nəzakətsizlikdir. Bu cür vəziyyət isə nəinki maraqlı və xoş söhbət yaratmayacaq, hətta həmsöhbətlər arasında xoş münasibətin korlanmasına və xələl gətirməsinə səbəb olacaqdır.

Nitqi sonadək dinləmə bacarığı mədəni ünsiyyət üçün başlıca keyfiyyət olma faktı nəzərə alınmaqla, onun formalaşdırılmasına kiçik yaşlardan başlanılmalıdır. Müəllim və valideyn tərbiyə və təsiri ilə bu bacarığın istənilən səviyyədə formalaşdırılması mümkündür. Sınıf kollektivində təlim-tədris prosesi müddətində şagirdlərin bir-birlərinin nitqini dinləməsi üçün müxtəlif praktikiyönlü çalışmalardan istifadə edilməli və bu mədəni nitq bacarıqlarının formalaşdırılması istiqamətində iş mütəmadi olaraq yerinə yetirilməlidir. Əlbəttə, aşılana bu bacarığın vərdiş halına keçməsi üçün ondan nitq fəaliyyətində hər zaman – istənilən əhval və situasiyada istifadə etmək lazımdır. Gərgin fəaliyyət nəticəsində, yaxud ovqatı təlx edən bir hadisə səbəbindən insan əsəbi, aqressiv ola bilər. Lakin səbəbi nə olursa-olsun insan əsəblərini cilovlamağı və öz hisslərinə hakim olmağı bacarmalıdır. Ancaq belə olan halda insan həmsöhbətini təmkin və nəzakətlə dinləməyi bacarar, dialoqun səmərəsini artırır. Bu vəziyyət isə həmsöhbətlərin qarşılıqlı anlaşmasına və sözügedən məsələ yaxud problemin həlli yollarını müəyyənləşdirməkdə heç bir çətinlik çəkilməz. Nitqi sonadək dinləmə bacarığı dialoji nitqdə böyük ünsiyyət əhəmiyyəti kəsb edən xüsusiyyətdir. Dialoji nitq mədəni ünsiyyətin ən geniş yayılmış formasıdır. Sual-cavab xarakterli dialoqda hər iki tərəf əxlaq normalarını və ədəbi dil qaydalarını gözləməsi mütləqdir. Dialoqda hər iki tərəf bu və ya digər hadisə, problemlə bağlı öz fikir və mülahizələrini bildirir, həmsöhbətinin məsələyə münasibətini müəyyənləşdirir və həmin məsələyə dair mülahizələrini ümumiləşdirib yekun nəticə çıxarır.

Cavabvermə bacarığı və yaxud başqa şəkildə desək, cavabvermə mədəniyyəti həmsöhbətlər arasında qarşılıqlı anlaşmanı təmin edir. Verilən sualı lazımınca dəqiq, dolğun, həm də yığcam şəkildə cavablandırmaq sual verən şəxsə qaranlıq qalan məsələyə aydınlıq gətirilməsinə kömək olacaq. Verilən cavab tutarlı, dəqiq, konkret, yığcam, doğru, anlaşılıqlı, məntiqli olmalıdır ki, sual verən şəxs öyrənmək istədiyi, cavabını verməkdə çətinlik çəkdiyi suala doğru cavabı ən düzgün formada ala bilsin. Cavab tutarlı olmalıdır, yəni cavabda verilən məlumatlar sualın məzmununu tam əhatə etməli, məlumatlar tam olmalıdır. Cavab dəqiq olmalıdır, yəni cavab verən şəxs dəqiq bildiyi faktlara söykənməlidir. Natamam və qeyri-dəqiq cavab suala lazımi cavab hesab olunmur. Cavab konkret olmalıdır, yəni suala veriləcək doğru cavab konkret məlumatlara əsaslanmalıdır. Konkretlik üçün uzunçuluqdan, sözbazlıqdan qaçmaq lazımdır. Cavab yığcam olmalıdır, yəni suala verilən cavabda uzun-uzadı danışmaq, hərtərəfli, geniş məlumat verməyə ehtiyac görülmür. Bu, cavab alan şəxsi yora bilər. Yığcamlıqda əsas prinsip sayılan az söz, çox fikir, dərin mənəgözlənilməlidir. Cavabda yalan və əsas olmayan informasiya verməkdən qaçmaq lazımdır, doğruluq, düzgünlük həm də mədəni nitqin başlıca göstəricilərindən sayılır. Cavab sadə və anlaşılıqlı

olmalıdır, yəni cavab verən şəxs öz nitqini sadə formaya salıb, anlaşılan məzmununda olmasına çalışmalıdır. Anlaşıqlı fikir anlaşıqlı cavabın verilməsini təmin edir. Cavab məntiqli olmalıdır, yəni cavabda verilən məlumatların məntiqi əsası olmalıdır ki, cavab alan şəxs aldığı məlumatın doğruluğuna inansın.

Danışanın nitqinə münasibət bildirmə bacarığı nitq-ünsiyyət prosesində formalaşdırılır və dialoji nitqdə bacarıqdan səmərəli istifadə ünsiyyət üçün yüksək səmərə verir. Danışanın fikrinə münasibətini ifadə edərkən etik normaları gözləmək olduqca vacib amildir. Danışana elə müraciət etmək lazımdır ki, bu, söhbətin, məruzənin gedişatını pozmasın və danışanın fikrini mövzudan kənara çəkməsin. Deməli, danışan şəxsin fikrinə münasibət bildirilərkən hər şeydən öncə, yersiz müdaxilələrdən qaçmaq lazımdır. Öz münasibət və mövqeyimizi bildirdiyimiz zaman bu müdaxilənin vaxtında edilib-edilməməsini müəyyənləşdirməliyik. Münasibət və mövqə bildirməzdən öncə, danışılan məsələ ilə bağlı ətraflı, dolğun məlumata yiyələnməli, haqqında danışılan məsələ, problemlə ilə bağlı geniş təsəvvürə malik olunmalıdır. Danışanın fikrinə münasibətimizi bildirmək üçün bir sıra nitq etiketlərindən istifadəyə gərək duyulur: “İcazənilə, öz fikrimi bildirmək istəyirəm”, “Bağışlayın, mən öz fikrimi söyləmək istərdim”, “Mən bu məsələyə başqa cür yanaşardım”, “Fikrimcə, problem başqa şəkildə qoyula bilərdi”, “Zənnimcə, məruzədə qeyd edilməyən məsələlər yetərincədir”. Münasibət, rəyin bildirilməsi vasitəsilə danışanın fikrinə hörmət və rəğbət bildirilməklə yanaşı, onun söyləmiş olduğu fikirlərin insanda müəyyən bir fikir, ideya yaratmaq imkanı xüsusi qeyd olunmalıdır.

Söhbətəqoşulma və söhbətin gedişatına müdaxilə yerli-yerində və məqsədli şəkildə edilməlidir. Söhbətəqoşulma və müdaxilə bəzən labüd hal alır. Belə olmazsa, söhbətin məcrası başqa istiqamət ala bilər. Müdaxilə həm də danışılan məsələdən uzaqlaşma halının qarşısının alınmasında xüsusi rola malikdir. Prof. N. Abdullayev danışmaq prosesində söhbətə müdaxilənin rolu barədə geniş şəkildə bəhs açır və nitqə müdaxilə edilmə məqamlarını göstərir. Söhbətin gedişinə müdaxilə aşağıdakı məqamlarda edilməlidir:

- Danışan şəxs bəhs açdığı məsələdən uzaqlaşdıqda;
- Məruzə, yaxud söhbət zamanı məlum olan məsələ və ya əşya, hadisə haqqında danışıldıqda;
- Qeyd olunan məsələ ilə bağlı səhvə, yanlışlığa yaud dolaşılığa yol verildikdə;
- Hər hansı bir məsələ barədə uzun-uzadı danışıldıqda;
- Həmsöhbətinin fikrini təsdiq və təqdir etməyə ehtiyac duyulduqda və müsahibinin nitqini qüvvələndirmək məqsədilə edilə bilər (1, 268).

Məqamında müdaxilə mədəni nitqin əsas keyfiyyətlərinin gözlənilməsinə — nitqin yığcamlığı, aydınlığı, anlaşıqlığı, dəqiqliyinin riayət edilməsinə də rəvac verir. Müdaxilə edilərkən səsləndirilən fikir anlaşıqlı və yığcam olmalı, əsaslı və tutarlı dəlillərə söykənməlidir. Bütün hallarda müsahibin nitqinə müdaxilə etik səviyyədə edilməli, hörmət, nəzakət çərçivəsindən kənara çıxılmalıdır. Hər hansı bir səbəbdən nitqə müdaxilə edildikdə danışana “bağışlayın”, “icazə verin”, “üzr istəyirəm”, “bir dəqiqə” və s. kimi ifadələrlə müraciət olunmalıdır.

Məqalənin aktuallığı. Bu və ya digər cəmiyyətdə etik-mədəni normaların tənzimlənməsi mədəni ünsiyyətin təşkili hesabına mümkündür. Mədəni ünsiyyətin qurulması mədəni nitq bacarıqlarına yiyələnməyi və onlardan istifadəni zəruri edir. Məqalədə mədəni ünsiyyət prosesində istifadə olunan mədəni nitq bacarıqlarından bəhs açılması onlardan səmərəli istifadə zərurətini ortaya qoyur.

Məqalənin elmi yeniliyi. Mədəni ünsiyyətin təşkili üçün gərəkli olan mədəni nitq

bacarıqlarından müxtəlif situasiyada işlənmə və onlardan istifadə vəziyyəti məqalədə geniş təsvir edilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Mədəni nitq bacarıqlarından ünsiyyət prosesində istifadənin rol və əhəmiyyəti vurğulanmaqla, situasiyaya müvafiq olaraq bu bacarıqlardan istifadə vəziyyəti göstərilmişdir. Məqalədən orta ixtisas və orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, eləcə də tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
2. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 2003.
3. Seyidov S. Həmzəyev M. Psixologiya. Bakı, 2007.

T. Велиева

Использования культурных речевых навыков в процессе культурного общения

Резюме

Установление культурного общения позволяет приобретать и использовать культурные речевые навыки. Понимая роль и значение культурных речевых этикетов в процессе коммуникации, ситуация показала использование этих навыков в соответствии с ситуацией.

T. Veliyeva

Usage in the process of cultural intercourse from abilities of cultural speech

Summary

Establishing cultural communication makes it possible to acquire and use cultural speech skills. Understanding the role and importance of cultural speech skills in the communication process, in the article has shown the use of them skills according to the situation.

Redaksiyaya daxil olub: 27.04.2018